

TANPINAR'IN DOĞU-BATI SORUNUNA İLİŞKİN YAKLAŞIMLARI

TANPINAR'S APPROACHES TO THE EAST-WEST PROBLEM

Halef NAS*

Özet

Tanzimat'ın ilanıyla hız kazanan batılılaşma sürecinin etkileri 1839'dan sonraki Osmanlı basınında ifadesini bulmuştur. Bu dönemde yayımlanan şiir, roman, hikâye ve birçok gazete köşe yazısında batılılaşmaya dair dikkatlere rastlanır. Batılılaşmanın ne olduğu ve buna nasıl tepki verileceği siyasi ve sosyal değişimlere paralel olarak ortaya çıkan fikir akımlarında tartışılan esas konulardandır. Batılılaşmayla birlikte modernleşmenin başlaması cemiyetimizde daha önce bulunmayan doğulu ve batılı iki farklı yaklaşıma zemin hazırlamıştır. Doğu-Batı düalitesinin Tanpınar'ın yaşadığı döneme nasıl yansıtıldığı, bu ikiliğin medeniyetimize nasıl yerleştiği, ikiliğin esas sebepleri, insana bakan yönü ve sonuçta cemiyet içinde insanın ne tür bir manzara kazandığı gibi sorunlar eserlerinde önemli bir yere sahiptir. Tanpınar'ın Doğu-Batı çatışmasına ilişkin çözüm önerileri bulunmaktadır. Tanpınar çözüme dair tekliflerini siyasi, sosyal, ekonomik, tarihi problemlerin aynasında öne sürmekte ve böylece nedenleri tespitten sonra bir sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Bu yönüyle sanatçı tarafıyla bildiğimiz kimliğinin ötesinde bir mütefekkir edasıyla konuşmaktadır. Onun ileri sürdüğü fikirlerini bir de şahsiyetinin düşünce adamı kimliğinde aramak eserlerini anlamada yeni bir bakış açısı kazandıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu-Batı, ikilik, toplum, oidipus kompleksi

Abstract

The effects of the westernization process, which gained momentum with the proclamation of the Tanzimat, found its expression in the Ottoman press after 1839. In the poems, novels, stories and many newspaper columns published in this period, attention to westernization can be found. What is and how to respond to the westernization is the main issue discussed in the currents of thought that emerged in parallel with political and social changes. The beginning of modernization with westernization lead up to the way for two different approaches, eastern and western, which did not exist before in our society. Problems such as how the East-West duality was reflected in the period in which Tanpınar lived, how this duality settled in our civilization, the main reasons of the duality, its aspect towards people, and what kind of landscape a person gains in society as a result, have an important place in his works. Tanpınar has suggestions for solutions to the East-West conflict. Tanpınar puts forward his proposals for solution in the mirror of political, social, economic and historical problems and thus tries to reach a conclusion after determining the causes. In this respect, he speaks to the artist side with a thinker beyond his identity

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. hnas@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1637-4897.

as we know it. Searching for his ideas in the identity of the thinker of his personality will give a new perspective in understanding his works.

Keywords: East-West, duality, society, oedipal complex

Giriş

1839’da Tanzimat’ın ilanından sonra Türk edebiyatında işlenen konulara hâkim mesele Batılılaşma olmuştur. 1950’lere kadar Türk romanının temel sorunlarında etkili olduğu söylenen (Moran, 2002: 24). batılılaşma probleminin bugün de devam ettiğini söylemek mümkündür. Ahmet Hamdi Tanpınar’ın yaşadığı dönemde batılılaşma süreci Doğu-Batı sorunsalı içinde ortaya konmaktadır. Mevzu üzerine Tanzimat’tan Cumhuriyete ve Cumhuriyet sonrası dönemde görüşlerini dile getiren edebiyatçılar her zaman olmuştur. Siyasi, sosyal, hukuki, iktisadi hatta eğitimle ilgili her konuda bu meselenin yansımalarını ve sonuçlarını görmek mümkündür.

Doğu-Batı düalitesi, çatışması elbette tarih içinde Tanzimat’la ortaya çıkmış değildir. Doğulular ve batılılar ayrımı tarih boyunca vardır ve var olmaya devam edecek gibi gözükmektedir. Doğudan Batıya Batıdan Doğuya akınlar, fetihler, yağmalar, iskân faaliyetleri tarihin önemli dönüm noktalarını oluşturmaktadır. Bunlar olurken iki taraf kendine has karakteristik özelliklerini korumuş gözükürken doğulu doğuludur; batılı batılıdır. Ancak bize bakan yönüyle Tanzimat’ın ilanından sonraki gelişmeler içinde bu önermenin hükmünü kurmak zor görünmektedir. Batılı için doğuludan etkilendiği anlamında bir değişimin başladığını söylemek mümkün değilse de en azından doğulunun doğulu olmaktan vazgeçmeye ve batılı olmaya başladığı görülmektedir.

Meseleyi edebiyat zemininde sorunsallaştırmak için Doğu-Batı kavramlarının kullanılması zorunlu değildir. Bazı edebiyatçıların şiir, roman ve hikayelerinde meselenin karakterler ve onların yaşadıkları olaylar bağlamında ele alındığı görülür. Tanpınar’ın eserleri mevzu bakımından önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Tanpınar mevzuyu sadece kurmaca eserlerde değil aynı zamanda deneme ve makalelerinde de irdelemektedir. Doğu-Batı medeniyetlerini kıyaslarken merkeze koyduğu unsur insandır. Tanpınar içinde yaşadığı toplumun bir ferdi olarak da bu ikiliği içinde yaşamış bir ferttir. Dolayısıyla sadece sanatçı kimliğiyle değil mütefekkir yönüyle de mesele üzerinde fikirlerini dile getirmektedir. Genellikle sanatçı kimliğini öne çıkardığımız için ona mütefekkir dememiz garipsenebilir. Gerçi “ilm-i edep” ve “edebiyat” kavramlarının tarih içindeki gelişimine vakıf olanlar Tanpınar’a yakıştırılan “mütefekkir” sıfatını yadırgamayacaktır.

1. Tanpınar'ın Doğu-Batı Sorunu ve İnsan Mefhumuna İlişkin Dikkatleri

Tanpınar, Doğu-Batı sorunsalını irdelerken öncelikle insanı tarife dair değerlendirmelere bakar. Diyalektiğin insanı tarife çalışmasından sonraki örneklere değinir ve Pascal'ın “düşünen saz” dediği insan için “şirin diliyle söylendiği için bu cinsten tecritlerin en güzeli, belki en manalıdır.” der (Tanpınar, 2000a: 21). Lakin bu insan ruhuyla ve idrakiyle büyük ve gene bu yüzden kaderi yenemediği için bîçaredir. Tanpınar'ın lügatinde kader zamanla ilişkilidir ve zamanın karşısında insan daima küçüktür.

İnsan mefhumunu Tanpınar yazılarında sürekli vurgular. Vurgusu da insana dair düşüncelerimizin değişmesiyle alakalıdır. Batıyla karşılaşmadan sonra gelişen Türk edebiyatındaki değişime dikkat çekerken divan şiirinin gerçekliğiyle ihmal ettiği insana dikkat çeker:

Bununla beraber iyi dikkat edilecek olursa pek az devir, bu yarım asır kadar gelecek ihtimallere açık ve onlarla zengindir. Sanki zorladığı bütün kapıları kendisine kapalı bulan insan, yavaş yavaş kendi içinde değişmenin imkanlarını aramaktadır. Bu her şeyden evvel, ne şekilde olursa olsun, ferdin doğuşudur (Tanpınar, 2008: 82-83).

Felsefe ve mantıkta kavramlar doğadan soyutlanarak (tecrit yoluyla) elde edilir. Tanpınar'ın insana yönelik soyutlamasında bir kavrama ulaşılır ancak Doğu ve Batı arasındaki bu anlayışta, bir esasa indirgenecek belli bir farklılık vardır. İlk bakışta göze çarpan farklılık da insanın nesneye (eşya) bakışında kendini gösterir. Buna göre, Şark, maddeyi olduğu gibi kabul eder veya ona ilk rastladığı şekliyle verdiği kimi telkinlerle yetinir. Bazı mükemmelliklere kadar gider. Şarkın geleneğinde bu durum zamanla durup kalıplaşır ve gelenekleşir. Garp ise nesneyi her zaman kurcalar, evirir çevirir. O da eşyaya birtakım mükemmellikler ve hususiyetler ekler ve etraflı bir bilgiye ulaşmaya çalışır. Böylece maddeyi başka bir şey denecek bir noktaya getirir (Tanpınar, 2000a: 24-25). Yani bilgisini ilk haliyle donuklaştırıp gelenekselleştirmez. Tanpınar Şark ve Garp arasındaki karşılaştırmasının sonucunu şu şekilde özetleyecektir:

Şark muhayyilesi eski masalların o tesadüfi mücevher bulucularına benzer. Zümrüt Anka kuşunun kendisini taşıdığı ıssız dağ tepelerinde toplayabileceğini toplar ve o kadarla kalır.

Şairine göre şu veya bu kudrette bir duygu, bir yığın sosyal etkinin ve mutlak bir intellect inkarının eseri olan bir coşkunluk, çok sağlam kaidelere dayandığı için daima usta bir işçilik, eşyanın arasında ilk bakışta yakalanan uygunluklar ve benzerlikler, oyunlar, bir çeşit “örneğine göre”nin ötesine geçmeyen bu çalışmaya kifayet ederdi.

Filhakika muhayyile, bir his veya fikri yahut bir imajı nesiller boyunca tekrara düşmeden bütün imkanları ile yoklamak, mahiyetini değiştirene kadar onunla derinden uğraşmak, bu suretle dili herhangi bir kalıplaşmaya imkân vermeden zenginleştirmek ise, buna Şar şairinin uzun tarihinde pek az rastlanır.

Bu bakımdan Garplıların Şark muhayyilesini övmeleri, bu eserlerde kendi dillerindekilerden çok başka bir şeye, eşyanın tabii halinde kendisine veya hususiyetlerine yahut da tekrarın doğurduğu uygarlık inceliklerine rastlamalarından doğan bir çeşit aldanıştır, denilebilir (Tanpınar, 2000a: 25-26).

Tanpınar, çağdaşı olan yazarlar ve yaşadığı zamana yakın birçok edebiyatçı gibi Doğu ve Batı medeniyetleri arasında kendi şahsiyetini bulmaya çalışan bir mütefekkindir. Toplumumuzda Doğu-Batı düalitesinin nasıl oluştuğuna ilişkin düşüncelerine geçmeden önce kendisinin iç dünyasında yaşadığı ikiliği görmek yararlı olacaktır. Nitekim Tanpınar'ın sıklıkla vurguladığı “eşik” bir yönüyle Doğu ve Batı medeniyetleri arasında gidip gelişinin yerini de imlemektedir.

Tanpınar'ın darülfünundaki mezuniyet tezi eski edebiyatla alakalı “Şeyhi'nin *Hüsrev ü Şirin*'i”dir. 1923'te Darülfünun Edebiyat Şubesi'nden mezun olduktan sonra Tanpınar, ortaöğretimde on yıl sürecek edebiyat öğretmenliğine başlamıştır. İlk resmi görevi de Erzurum İdadi'sindeki vazifesidir. Atatürk, 1 Ekim 1924'te bu liseyi ziyaret ettiğinde Tanpınar'a kim olduğunu, vazifesini, hocalarını, ne zamandan beri Erzurum'da bulunduğunu sormuş; cevaplarını aldıktan sonra o zaman memleketin gündeminde olan medreselerin kapatılması ile ilgili olarak Tanpınar'ın fikirlerini öğrenmek istemiş; Tanpınar şunları söylemiştir: “Medrese survivance halinde bir müessese idi. Hayatta hiçbir müspet fonksiyonu yoktu. Kapatılmasının herhangi bir aksülamel doğuracağını zannetmiyorum.” (Tanpınar, 2002: 45-46) Tanpınar günlüklerine şunları kaydetmiştir: “1925'te Avrupa'ya gitseydim başka adam olurdu. Şimdi 1923'te Erzurum'da Atatürk'le konuştuğum zaman kaybettiğim fırsatın ne olduğunu anlıyorum. Şu muhakkak ki 1923 ile 1932 arasındaki hayatımı kendi elimle yaktım.” (Tanpınar, 2007: 301). Yaşar Nabi Nayır'a gönderdiği bir mektubunda içinde yaşadığı med cezirleri samimi bir şekilde dile getirir:

1932'ye kadar cezrî bir Garpçı idim. Şark'ı tamamiyle reddediyordum. 1932'den sonra kendime göre tefsir ettiğim bir Şark'ta yaşadım. Asıl yaşama iklimimizin böylesi bir terkip olacağına inanıyordum. *Beş Şehir* ve *Huzur* bu terkinin araştırmalarıdır. Yazacağım öbür eserlerin de çekirdeği budur (Tanpınar, 2000: 300-310).

1932'ye kadar cezrî bir garpçı olduğunu söyleyen Tanpınar 1930'da

Ankara'da toplanan Türkçe ve Edebiyat Muallimleri Kongresi'nde divan edebiyatı derslerinin liselerden kaldırılmasını da istemiştir (Ayvazoğlu, 1997: 145). Ancak bunun, etrafında esen havadan kaynaklandığını söyleyen Tanpınar 1941'de yayımlanan "Eski Şairleri Okurken" yazısında eski fikirlerinden vazgeçecektir (Tanpınar, 2000b: 185). Değişen ve gelişen fikirleriyle Tanpınar Doğu-Batı arasında gidip gelen düşünürler arasında belki de bu meseleyi en iyi kavrayan mütefekkir/sanatçı olmuştur. 1923'te medreselerin kapatılmasının bir aksülamel oluşturmayacağını, bir zamanlar cezri bir garpçı olduğunu, liselerde Doğu dünyasının divan şiirine yer verilmemesi gerektiğini söyleyen Tanpınar sonraki zamanlarında artık daha gerçekçi fikirler üretmeye başlamıştır. Yine de baştaki fikirlerinde bütün bütün hayalci değildir. Memleketin realitesi de dönem aydınlarının görüşleri de meydandadır. Orhan Okay, medreselerin kapatılması yönündeki survivance halini anlatırken durumu daha net ortaya koyar:

Sürvivans, her şey veya çok şeyler öldükten, yok olduktan sonra hâlâ -ve biraz da boş yere- yaşamak demektir. 1924'te, son on beş yıl içinde topraklarının ve nüfusunun dörtte üçünü kaybetmiş, aralıksız savaşlar, ayaklanmalar, mağlubiyetler içine düşmüş bir devlette acaba neler sürvivans halinde değildi? Millet mi, muhalefet kalmayan Meclis mi, ordu mu, maarif mi, Darülfünun mu, adliye mi, din mi, tekkeler mi, ahlak mı, musıkimiz mi, öteki sanatlarımız mı? Hangisi sürvivans halinde değildi? Nitekim Tanpınar'ın verdiği cevabın benzerlerini devrin birçok Türk aydını vermiş ve bütün sürvivans halinde olduğu kabul edilen kurumlar ıslah yerine radikal yok edilmelere sürüklenmiştir (Okay, 2017: 143).

Okay'ın survivance halinde olduğunu söylediği bütün kurumlardaki durumun sebebi veya sebepleri nelerdir? Tek bir sebep ileri sürmek doğru değilse de Doğu-Batı ikiliği şüphesiz önemli bir sebep olacaktır. Tanpınar mevzuu incelerken kurumlarda görülen bu ikiliğin yavaş yavaş iç dünyamıza yerleşen bir buhran olduğuna dikkat çekecektir. Böyle bir buhran kültür ve sanat yollarında gösterilen devamsızlıkla ifadesini bulur. Mesela tarihte kurulan ilk Türk akademisi olan Encümen-i Daniş, Reşit Paşanın nutkuyla, dualarla, debdebe ve merasimle açılmasına rağmen paşalar arasındaki rekabet ve sadaret değişimleri yüzünden önemli bir iş görmeden on bir sene sonra tasarruf bahanesiyle Ali Paşa tarafından lağvedilir. Sanat ve fikir meselelerinde kamuoyu ve devlet arasında vasıta olacak bir kurum bulunmadığından tenkit tesis edilmez. Tiyatronun lüzumu bilinse bile *Vatan Yahut Silistre* piyesi sonrası tezahürat yüzünden Namık Kemal, Magosa'ya sürülür ve tiyatronun da gelişmesi sekteye uğrar. İstanbul'da tiyatro ve opera binası yapılmaya başlanır ancak bütçe bahane edilerek inşaatı durdurulur. Avrupa'dan getirilen üç uzman hoca ile sanat hareketlerini ve Avrupa müzelerini getirmişiz gibi sanat okulunu bitirenlerin yurt dışına gönderilmesi aniden durur. İstanbul gibi

bir merkezde bir resim ve heykel galerisi yapılamaz. Bu yüzden ressamlık ve heykeltıraşlığımız Fransız konsoloshanesinin daimî misafiridir. Milletler arası kültür ilişkilerinin azami hadde vardığı yıllarda Türkiye bunun dışındadır. Örnekler çoğaltılabilir. Bilim, kültür ve sanat yollarında gösterdiğimiz daimî süreksizliğin ifadesi Tanpınar'ın “Hülasa yapılanlar daima yarımır.” ifadesiyle özetlenebilir. Tanpınar bu mevzulara dikkat çekerken bir medeniyet, bir buhran ve iç insan buhranı ile karşı karşıya bulunduğumuzu ve buhranın içimizde ritim tutturduğunu ifade eder (Tanpınar, 2000a: 28-33).

Osmanlı devletinin son dönemlerinde “buhran” kelimesi “kriz”e karşılık olarak kullanılmıştır. Tanpınar, bizi sadece yaptığımız işlerden değil, hız aldıkları prensiplerden şüphe ettiren, hatta mühim ve hayati meselelerimiz yerine bir şaka denilebilecek işlerle uğraştıran buhranın sebebini “bir medeniyetten öbürüne geçmemizin getirdiği ikilik”te görür. Bu ikilik öncelikle umumi hayatımızda başlamış, sonra cemiyetimizi zihniyet bakımından ikiye bölmüştür. Sonunda derinleşerek ve değişerek fert olarak içimize yerleşmiştir (Tanpınar, 2000a: 34).

Bizi rahatsız etse de Tanpınar buhranı bir realite olarak görmektedir. Bu realitede Tanzimat'ın işe programsız başlamasının, bilgi noksanlığının, 1856 sonrası iktisadi çöküşün ve sonrasındaki siyasî olayların büyük payı vardır. Bu realiteler olmasaydı “medeniyet değiştirmesi hastalığı” hatta cesaret etse “psikozu” adını vereceğini söyler. Normalde eski ve yeninin mücadelesi sağlıklı bir terkiyle umumi hayatı zenginleştirdiği gibi psikolojiyi de zenginleştirerek devam eder. Ancak Osmanlıdan Türkiye'ye durum aksine olmuştur. Çünkü umumi hayatta kökten bir ameliyeyi yapacak şartlardan mahrumuz. Tanpınar bu duruma değinir:

Bizi değiştirecek şeylere karşı ne bir mukavemet gösterebiliyoruz ne de ona tamamiyle teslim olabiliyoruz. Sanki varlık ve tarih cevherimizi kaybetmişiz; bir kıymet buhranı içindeyiz. Hiçbirini büyük manasında kendimize ilave etmeden her şeyi kabul ediyor ve her kabul ettiğimizi zihnimizin bir köşesinde adeta kilit altında saklıyoruz (Tanpınar, 2000a: 35).

Tanpınar, medeniyete bir bütün olarak bakar. Ona göre medeniyet kurumları ve kıymet hükümleriyle bir bütün halinde inkişaf eder. Ancak medeniyetteki buhranlar, inkişaf, ihtilaller evet her şey insanla beraber olur. Tanpınar'ın dikkat çektiği insan unsuru her zaman merkezdedir. Fakat batılılaşma sorununu yaşamadan önceki medeniyetimiz ona göre bir süreklilik arz etmekteydi. Selçuklular devrinde Anadolu'ya gelenler, Osmanlı fatihleri, on yedinci asır sonu insanı birbirinden farklıydı ama aynı zamanda birbirlerinin devamıydı. Kendilerini idare eden değerleri aynıydı. Aralarında tabii olarak nesil farkları varsa da parçalanmış bir zamanı yaşamıyorlardı. Hal ve mazi onların zihinlerinde farklı değildi. Divan şairlerinin işledikleri

hayata ilişkin esas temalar onlardan önce gelenlerin hayatında yansımaları bulmuştu. Ancak modernleşme süreci içinde Tanzimat'la beraber durum değişmeye başlamıştır. Tanzimat'tan sonra kaybettiğimiz şey Tanpınar'a göre "bu devam ve bütünlük fikri"dir. Tanzimat'ın ilanıyla birlikte cemiyetimizin iç ve dış manzarası değişmeye başlamıştır. Gerçi hiçbir şey yapmadık denilemez. Ancak yapılan şeyler bir şevkten çok eskinin çökmesiyle meydana gelen hadiselerin etkisiyledir. Değişimlerde hadiselerin hissesi irademizin üstünde bir yerde durmaktadır. Hayatın yansıması olan sanatta hadiselere bağlı olarak değişimlerin yaşanması doğal bir şeyse de insanın değişmesi tabii değildir. Tanzimat'tan sonraki değişen insanın psikolojisini ifade edecek bir kavramsallaştırma yapılacak olursa Tanpınar, "cesaret edebilseydim buna Oidipus kompleksi, yani bilmeyerek babasını öldürmüş adamın kompleksi" diyecektir (Tanpınar, 2000a: 38).

Doğu ve Batı medeniyetleri arasında ilerleyen, gerileyen, bocalayan, değişen, gelişen cemiyetimiz için asıl kaynak Doğu mudur Batı mıdır? Tanzimat sonrasında ileri sürülen fikir akımlarına bakıldığında bu soruya muhtelif cevapların verildiğini görmek mümkündür. Sorunun cevabı üzerinde muhakemelerini yürüten Tanpınar'ın düşüncesi son derece nettir. "Bizim için asıl miras ne, mazide ne de Garp'tadır; önümüzde çözülmemiş bir yumak gibi duran hayatımızdadır."

Sonuç

Osmanlı devletinin yıkılış sürecini ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu idrak eden Ahmet Hamdi Tanpınar iki devletin de modernleşme sancılarını eserlerinde sorunsallaştırmış, bu sorunsalı aynı zamanda bir fert olarak içinde yaşamıştır. Doğu ve Batı medeniyetleri karşısında başta cezrî bir Batılı olarak meseleye yaklaşırken 1932'den sonra mevzuyu daha bilinçli bir dikkatle ele almaya başlamıştır. Böylece bir zamanlar etrafında esen havadan da etkilenen romantik yaklaşımı derin tetkikleri sonucunda daha ciddi bir anlayışa evrilmiştir. Tanpınar Doğu-Batı düalitesi karşısında nasıl hareket edileceğinin esas yöntemini bulmuş gibidir. Cemiyetin yaşadığı problemi tespit etmek, sorunun merkezine insanı koymak, onu tarife çalışmak, bu düalite karşısında iç dünyasında yaşadığı çatışmayı ortaya koymak ve nihayet asıl çözümü herhangi bir tarafa meyletmekte değil yaşadığı hayatın içinden bulmak. Böylesi bir yaklaşımla Tanpınar siyasi, sosyal, iktisadi ve tarihi realitelerden hareketle hayatın içinde insanı yakalamıştır. Bu yönüyle sadece bir sanatçı değil aynı zamanda bir mütefekkindir. Doğu-Batı meselesi karşısında yazdığı kurmaca eserlerin yanında denemelerine ve akademik çalışmalarına bakıldığında bu sonuca varmak garipsenecek bir durum değildir.

Kaynakça

- Ayvazoğlu, B. (1997). *Geleneđin Direniři*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Moran, B. (2002). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*: İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okay, M. O. (2017). *Bir Hülya Adamının Romanı*: Ahmet Hamdi Tanpınar. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2000a). *Yaşadığım Gibi*. Haz. Birol Emil: İstanbul: Dergâh Yayınları.
- _____ (2000b). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. Haz. Zeynep Kerman. İstanbul: Dergâh Yayınları
- _____ (2002). *Beş Şehir*. Haz. Fatih Andı. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- _____ (2008). *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Haz. Abdullah Uçman, İstanbul: YKY.
- _____ (2007). *Günlüklerin Işığında Tanpınar'la Başbaşa*. Haz. İnci Enginün - Zeynep Kerman. İstanbul: Dergâh Yayınları.